

Р.К. Досжан¹

*¹Қазақ ұлттық хореография академиясы
(Астана, Қазақстан)*

«ҚАРА СӨЗДЕР» – АДАМГЕРШІЛІК ФИЛОСОФИЯСЫ

Аннотация

Мақалада Абай поэзиясының қайталанбас қырлары мен Абай жырларына гана тән өзіндік ерекшеліктері жан-жақты ашылады. Оның «Қара сөздерінде» сөз өнерінің сұлулығы, көңіл толқынының тереңдігі мен пәлсапалық көзқарастар синтезделеді. Абайдың шығармашылық және рухани мұрасынан қазіргі заманның әрбір оқырманы өзін толғандырған сұрақтарының әлеуметтік шындыққа негізделген жауаптарын таба алады.

***Кілт сөздер:** ғылым, білім, қоғам, ойшыл, философия, ағартушылық, өркениет, мәдениет.*

R.K. Doszhan¹

*¹Kazakh National Academy of Choreography
(Astana, Kazakhstan)*

«WORDS OF EDIFICATION» – PHILOSOPHY OF HUMANISM

Annotation

The given article shows the peculiarities, unique traits and individuality of Abai's poetry. The beauty of words, the depth of soul emotions and philosophic perception of the world are synthesized in his "Book of words". Any contemporary reader can find answers to many painful social questions in the poet's spiritual and creative heritage.

***Key words:** science, knowledge, society, thinker, philosophy, enlightenment, civilization, culture.*

Р.К. Досжан¹

*¹Казахская национальная академия хореографии
(Астана, Казахстан)*

«СЛОВА НАЗИДАНИЯ» – ФИЛОСОФИЯ ГУМАНИЗМА

Аннотация

В данной статье раскрываются особенности, неповторимые черты и собственное лицо поэтики Абая. В его «Словах назидания» синтезированы красота слов, глубина душевного волнения и философское мировосприятие. Современный читатель находит в его духовном и творческом наследии ответы на многие наиболее важные вопросы социальной реальности.

***Ключевые слова:** наука, знание, общество, мыслитель, философия, просветительство, цивилизация, культура.*

Ұлы ойшыл ақын, философ, гуманист, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы Абай (Ибраһим) Құнанбаев мәдениет тарихы мен қазақ халқының тағдырында ерекше орын алады.

Абайдың философиялық көзқарастары қазақ мәдениетінің оқу басылымдарының, орыс және шығыс классикалық әдебиетінің үздік үлгілерінің, сонымен қатар саяси жер аударылған орыстар арқылы таралған озық революциялық ойлардың ықпалымен қалыптасқан.

Абай дүниетанымына көп әсер еткен, әсіресе, орыс демократ революционерлері – Герцен, Белинский, Чернышевский және Добролюбов болды. Өз өмірлерінде қазақ халқының ұлы орыс халқымен тығыз байланыс орнату үшін күрескен қазақ ағартушылары Шоқан Уәлиханов және Ыбырай Алтынсаринмен ақынның табиғи идеялық байланысы да маңызды мағынаға ие болды. Ақынның философиялық көзқарастарының қалыптасуына, бір жағынан, діни мектепте жеткіншек Абайдың санасына құйылған араб тәңірлік-схоластикалық ілімі, екінші жағынан, көне грек философтарының (әсіресе Сократ пен Аристотельдің) және батыс еуропалық философтар Спиноза, Спенсер, Миллдің философиялық көзқарастары, сонымен қатар Абай меңгерген Дарвиннің эволюциялық ілімі де әсер етпей қоймады.

Ақын өзінің философиялық идеяларын көптеген туындыларда, әсіресе «Ғақылияда» (Нақыл сөздер) көрсетеді. Терең философиялық танымдық қасиет, гуманизм және ағартушылық Абайдың әдеби шығармашылығының негізгі ерекшелігі болып табылады.

«Қара сөздер» немесе «Сөздер кітабы» 45 қысқа өсиет әңгіме мен философиялық трактаттардан тұрады. Бұл прозалық поэмада ұлттық тәрбие, дүниетаным, адамгершілік пен құқық және қазақ тарихының мәселелері көтеріледі. Абай «Қара сөздерді» биліктің арбауы мен өмір ауыртпалықтарының, халықтың мойынсынуы мен жақындарын жоғалтудың не екенін білген шақта жазған. Олар әрбір жаңа қолжазба кітаптарға жазылу жолдарымен таралған. Ақын дүние салғаннан кейін (1904) «Сөздердің» кейбірлері 1918 жылы «Абай» журналының беттерінде жарияланды.

М. Әуезов Абайдың прозалық үндеуінде тыңдармандарына ашулы төреші немесе халық мұндасы ретінде бет бұрса да, оның «Сөздері» саңлаусыз қараңғылықтың үстемдік ғасырындағы жалғыздыққа душар болған адамның мұнды тәубешілігіне айналатынын әділ атап өтеді. Ол «ашулы төреші» ретінде кемістіктерді, қоғамдағы қастық пен әділетсіздікті әшкерелесе, «халық мұндасы» ретінде, ақынның айтуы бойынша, халықты қорлыққа түсірген артта қалғандық пен қараңғылық, ұрыс-талас пен керісті айтып қынжылады. Өз шығармашылығында Абай прогресс пен ағартушылыққа кедергі

жасайтын, халыққа зиян келтіретіннің барлығын ерекшелеп, айыптай отыра өз сөздеріндегі ықпалдың күшіне сенді. Алайда, шындық ақынды түңілдіре беруімен үміт қалдырмады. Абайдың философиялық-поэзиялық сөздері ағартушылық қоғамдық идеал үшін күрестің өзінше бір формасы болды.

Абайдың «Қара сөздері» көлемі мен сипаты жағынан бірдей емес, әртүрлі. Құдайдың адамды қандай жоғары сапалармен үлестіргені және құдайдың махаббатына лайық болғаны үшін құдайдың «мәңгілік қарыздары» болғаны туралы тақырыбында Сократ пен оның оқушысы Аристодемнің диалогы формасында жазылған «Жиырма жетінші сөзі» біршама ерекшеленеді. Сонымен қатар «Отыз жетінші сөзі» де біраз жекеленеді. Ол әңгіменің негізгі тақырыбымен тікелей байланысы жоқ жиырма үш нақыл сөзден тұрады.

Көлемі және тақырыбы жағынан, сонымен қатар стилі бойынша басқа сөздерден ерекшеленетін осы екі сөзді шартты түрде ерекшелесек, қалған сөздерді бірнеше негізгі тақырыптар төңірегінде топтастыруға болады. Біріншісі – бұл қоғамдық қатар мен басшылық басқарма туралы «Сөздер». Ол сөздерде басқа да тақырыптар қозғалады. Бірақ негізгі тақырып ретінде басқару формасымен байланысты ойлар саналады. Абай өмірінің тұсында XIX ғасырдың екінші жартысында барлық қазақ даласында үш жылға сайланатын болыстық әкімшіліктердің институттары құрылды. Поэзиядағыдай Абай өзінің әңгіме-пікірлерінің көп жерлерінде, әсіресе жоғарыда аталған «Сөздерде» халықтың мойнына мінген болыстық әкімдер мен билер туралы жек көрушілікпен айтады. «Ақыл кеңесті кім қабылдайды? Өсиетті кім тыңдайды? Мені болыстық әкім де, би де естімейді... Олар өз қамдарын ойлаумен әлек: бастықтардың алдында кінәлі болып қалмау, ауылға әртүрлі бұзақыларды кіргізбеу». «Жиырма екінші сөзінде»: «Болыстық үлкендер мен билерді сыйласам ба екем? – деп жазады ақын, - Бірақ әділ билер мен әкімдер жоқ қой. Ал орындарын сатып алған билер мен әкімдердің өздеріне сыйластықты талап етуге негіздемелері жоқ» [1]. Абай «биліктегілерге» иілмей ғана қоймай, өтірік, жалғандық және өсек таратқан, ұрыс-керіс тудырған, паракорлық, ұрлық, пара беру және жағымпаздықты өрістеткен зұлымдықтары мен алаяқтықтарын жан-жақты әшкерелеген.

Болыстық және би-төрелік басқарма жүйесін жақсарту мақсатында оған дейін Шоқан Уәлиханов ұсынғандай, Абай болыстық әкімдер мен билерді сайлаудың өз реформасын ұсынады. Ол болыстық әкімнің орыс тілінде білім алған, халық арқылы ұзақ уақытқа сайланған, халық қызығушылықтарын қорғайтын, пайдалы еңбекті, кәсіпті, ағартушылықты қолдайтын адам болуын қалады.

Осыған орай ол патша үкіметі арқылы белгіленген төрешілер мен билердің туысқандық ізбасарларын сайлау ережесін өзгертуді жөн көрді. Себебі, билер даулар мен тартыстарды әділ жолмен шеше алмайды, олардың орнына Герценнің «Былой и думы» еңбегінде ұсынылған, тергеу жұмыстарын халықтың көз алдында жүргізетін аралық төрешілер институтын ұйымдастыруды ұсынды. Мұхтар Әуезов Абайдың демократиялық ағартушылық көзқарасын көрсететін ұсынылған прогрессивті реформасына көңіл бөле отыра, оған дейін Шоқан Уәлиханов сияқты Абайдың төрешілерді өмір бойғы мерзімге сайлауды ұсынудағы елеулі кемшіліктерін ерекшелейді. Бұған екі қазақ қайраткерлерінің ағартушылық-демократиялық көзқарастарының тарихи шектігі әсер етті [2].

Прозалық «Сөздердің» келесі тақырыптық тобы Абайдың оқу, білім, тәрбие туралы уағыздары мен ойларынан тұрады. Бұл ақынның барлығынан да ең толғандырушы мәселелерінің бірі. Өңгіме барлық жерде қазақ халқының экономикалық өмірде, білімде, ғылым мен мәдениетте артта қалғандығы жөнінде болады. Бұған ақын патша шенеуніктерін, болыстық әкімдерді, байлар мен билерді, сонымен қатар солардың алдында жорғалаушылар мен жағынушы ақымақтарды кінәлайды. «Саңлаусыз қараңғыда халықты не ұстап тұр, прогресспен ағартушылықты не нәрсе тежейді?» - осыны айта келе Абай басқа халықтармен тең болу үшін қазақтарға ғылым мен мәдениетті енгізудің қажеттілігін дәлелдеумен болды.

Абай білім мен ғылымға жоғары дәрежелі мағына берді. Ол балаларын оқытуға мүмкіндігі бола тұра, байлығын бекерге шашып, оларды оқытпайтын немесе дұрыс нәрсеге үйретпейтін ата-аналарды сөгеді. «Бірақ мен жауыздықпен байып, өзінің дәулетіне пайдалы қолданыс тапқан адамдарды кездестірмейтін». Осындай өткір әшкереленген сын келесідей қорытындыланады: «Ғылымсыз осы дүниеде де, о дүниеде де игілік жоқ». Балаларда жақсы адам қасиеттерін тәрбиелеуді де Абай білім және ғылыммен байланыстырады. Соңғы «Қырық бесінші сөзі» де мына сөздермен аяқталады: «Бұл ғадалат, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі - ғалым, сол - ғақил».

Тәлімгер Абайдың ойында әрдайым балаларды оқыту, оларда адамның ең жақсы қасиеттерін тәрбелеу туралы ойлар болды. Бұл ойлар оның барлық дерлік «Сөздерінде» бар. Өз халқының тағдырын ойлай келе әрі үмітін осы балаларға артады. «Қырық бірінші сөзінде»: «Үлкендерін қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарынан алып, медреселерге беріп, бірін ол жол, бірін бұл жолға салу керек, дүниеде көп есепсіз ғылымның жолдары бар, әрбір жолда үйретушілерге беріп сен бұл жолды үйрен, сен ол жолды үйрен деп жолға салып, мұндағы халыққа шығынын төлетіп жіберсе, хәтта қыздарды да ең болмаса

мұсылман ғылымына жіберсе, жақсы дін танырлық қылып үйретсе, сонда сол жастар жетіп, бұл аталары қартайып сөзден қалғанда түзелсе болар еді», - дейді [3].

Ағартушы Абай тәрбиесінің күшіне берік сене отырып, оқырмандарының әрбіреуіне өз қателіктері мен балаларының қателіктерін дұрыстауға шақырады. «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім», - деп «Отыз жетінші сөзінде» жазды.

Ұнамсыз келбеттер мен адам мінезінің жағымсыз жақтарын жеңу мақсатында аяусыз өткір сыны Абайдың негізгі міндеттерінің бірі еді.

Поэзиядағыдай Абай прозасында еңбек тақырыбы да еңселі орын алады. Замандастарының көптеген кемістіктері сынға алынып, келемежделді де. Бұл жөнінде Абай «Қырық екінші және қырық үшінші сөздерінде» жазған: «Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі - жұмысының жоқтығы. Егер егін салса, я саудаға салынса, қолы тиер ме еді?» [4]. Әрі қарай автор осы жалқаулықтың көрінісін және оның нәтижесін суреттейді. Ол өз сөзінде – «Ол ауылдан бұл ауылға, біреуден бір жылқының майын сұрап мініп, тамақ асырап, болмаса сөз аңдып, қулық, сұмдықпенен адам аздырмақ үшін, яки азғырушылардың кеңесіне кірмек үшін, пайдасыз, жұмыссыз қаңғырып жүруге құмар. Дүниелік керек болса, адал еңбекке салынып алған кісі ондай жүрісті иттей қорлық көрмей ме?» - деп есептейді. Осы себепті Абай адал еңбек етуге, шаруашылық жүргізуге, кәсіпке ие болуға, егін шаруашылығымен, мал өсірумен айналысуға және т.б. шақырады.

Абай еңбектің өмірдегі және адамзаттың тарихи дамуындағы маңызды рөлін философиялық тұрғыда ұғынады. Экономика және мәдениет саласындағы прогресс, жеміс, жетістіктердің себебін адам, халық және отан үшін жасалған адал еңбектен көреді. «Қырық үшінші сөзінде»: «Ақыл мен білім - еңбектің жемісі», - деп жазған. Алайда, бұл жерде де қазақ ойшылының ағартушылық-демократиялық көзқарастарының шектеулігі еңбектің таптық сипатын түсінуге жол бермеді.

Сонымен қатар Абай өз замандастарын қоғам мүддесіне жат және өнегесіз қылықтары үшін қамшылай отырып, ізгі кеңестер мен өсиеттерді тыңдамай ғана қоймай, өздері опасыздық туындататын жергілікті болыстық басшылар мен билерді, және де «малға барлығын сатып алуға болады», «олар үшін намыс, абырой, ақыл, ғылым, сенім, халық – малдан қымбат емес» деп санайтын байларды кінәлайды.

Абайдың қоғамдық әдеби қызметі буржуазиялық экономиканың ықпалымен феодалды-патриархалдық ыдыраудың басталуы кезінде,

патша отаршылығының ауыр жағдайында, адат және шариат діни тартуларының күшті әсері уақытында, ұлттық бытыраңқылық пен көшпенді тұрмыс кешкен қазақ халқының сауаттылық дәрежесінің төмен кезінде өтті.

Абай зорлықты, қанаушылықты, туыстық өзара тартысты әбден сөкті, мәдени мешеулікпен күресіп, халықты ағартушылыққа шақырды. Абай өзінің шығармашылығымен қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің оянуы мен дамуына жәрдем жасады. Революциялық орыс демократтарына ұмтылған, бірақ қазақ қоғамының шарттарымен шектелген Абай, революциялық өзгеріс қажеттілігін жете түсіне алмады. Ағартушылық идеалдардың жақтаушысы жаңа өмірге бір ғана жол – білім деп санап, білімнің рөлін асыра бағалап дәріптейді.

Атеист болмаған Абай адамдарды өзін-өзі адами жоғары сатыға көтеруге, рухани толық жетілдіруге шақырды, салтты жақсарту үшін күресті. Алайда Абай діни қатаң қағиданы беріліп ұстанбаған, ол діннен рухани-этикалық сұрақтарға жауап іздеді, бірақ, әрине, таба алмады.

Абайдың кезіндегі кейбір бағалы және заңды рухани ғибраттар қазіргі заманда өзектілігін жоғалтқан, олар тек тарихи құжат ретінде ғана қарастырыла алады.

Абайдың прозалық нақыл сөздері мен өсиеттерінің бес басты тақырыптарының бірі дінмен байланысты. Өзінің философиялық дүниетанымы бойынша идеалист болған Абай, нақыл сөздерінде «кейде исламның адамгершілікке қатысты қатаң қағидаларына жүгінеді. Ол ислам апологетіне идеалистикалық адамгершілік тынысында түсіндіреді» (М. Әуезов). Бірақ оның исламға қызмет етушілерге, яғни молдаларға, хазреттерге, ишандарға деген көзқарасы әрдайым сыни және келекелі болды.

Оған қоса, Абай құдайдың барын растайтын дәлелдемелер келтіре алмады. Оның дәлелдемелерінде барша адамдар мен әртүрлі діндер құдайдың барына, оның бары адам жүрегімен сезіледі, және табиғаттағы болып жатқан тіршіліктің барлығымен расталатынына келіседі.

Ақынның мұндай ойлары жабырқаған қараңғы халықтың психологиясын ғана бейнелемей, өзінің де әлем мен жердегі тіршіліктің пайда болуының материалистік теориясымен жеткілікті қаруланбағанын айтады.

Абай Құнанбаевтың философиялық көзқарастарының талдауы өзінің табиғатты кездейсоқ жекеленген және бір-бірімен байланыспайтын заттардың жинағы ретінде, тыныштық пен қимылсыздық, тоқырау мен тұрақтылық жағдайы ретінде қарастырылатын метафизикаға қарама-қарсы ойлаудың

диалектикалық әдісі тұғырында тұрғанын көрсетеді.

Абай табиғат құбылысын тұрақты қозғалыс пен дамудағы өзара байланыста және тәуелділікте қарастырады. Дамудың тек эволюциялық жолын мойындайтын метафизика дамуды қарапайым өсуі, осы күнгі белгілердің көбеюі ретінде қарастырады, сандық өзгерістердің сапалық өзгерістерге өтуін, өздігінен дамуға себепші болатын сыртқы әлемдегі құбылыстар мен заттардағы ішкі қайшылықтардың болуын теріске шығарады, дамуды тұйық шеңбер арқылы жылжитын қозғалыс, қарапайым қайталану ретінде қарастырады.

Осындай көзқарастарға қарсы өзінің аңқау диалектикалық ойларымен сандық өзгерістердің сапалық өзгерістерге өтуі кезінде, даму тек сыртқы факторлар арқылы ғана қамтамасыз етілмей, заттар мен құбылыстарда қайшылықтарға толған ішкі факторлармен де себепші болған кезінде Абай даму диалектикасының түсінігіне дейін жетеді.

Оған қоса Абайдың табиғаттың дамуына аңқау диалектикалық көзқарасы өмір тәжірибесінен үзілген жалпы теоретикалық пікір емес. Ол дамуды идеалистер сияқты тек абстрактілі түсініктерде ғана көрмейді, табиғаттың өзінен, күнделікті өмірдегі заттар мен құбылыстардан көреді.

Абай табиғатта тыным жоқ екенін көрсетеді, барлық нәрсе әрдайым қозғалыс пен дамуда болады. «Ғақылияда»: «... әлем бір жерде тұрмайды»; «дәуір, экономика және адам өзгереді, олардың сипаты да өзгереді», - деп жазған [4].

Халқының қанаудағы жағдайы мен кедейлігін ажырата отырып, Абай бар ащы сынды халықтың мойнында отырғандарға бағыттайды. Ол кедей, еңбекқор халық туралы әрдайым жанашырлықпен және махаббатпен жазады. «Егер жақсы көрмесем жерлестеріммен әңгімелеспес едім, кеңес бермес едім, өзімнің асыл ойларыммен бөліспес едім», - деп ақынның өзі мойындайды. Сонымен қатар ол бір мезетте туған халқының озықтардан «ұлы мақсаттарға», «ортақ шындыққа» үйренуі үшін, басқа халықтармен шын достастық үшін де тырысады. Интернационализм мен гуманизм тұғырынан Абай: «Егер өзін халықтан бөлмейтін адам өз халқының басқалармен достастығын қалайтын болса, бұл оның саналы және адал адам екенін білдіреді», - деп жазды.

«Қара сөздер» жүз және екі жүз жылдан кейін де оқылады. Тым болмаса Абайдың көрсеткен жолы бойынша қаншалықты алысқа барғанын, оның белгілеген мақсатына қаншалықты жақындағанын, ұлы рухани тәлімгердің жолын қушылары аталуға лайық па екенін түсіну үшін оқиды. «Қара сөздердің» көркем және тура тілі ғажап

стилистикалық әшекей, ақынның адалдығы мен адамгершілігі, оның жоғары ұмтылысы мен күдіретті ақылы бұл кітапты адамзаттың дарынды әдеби мұраларының қатарына қояды.

Әдебиеттер:

1. Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. II-ші том өлеңдер, аудармалар. Поэмалар. Қара сөздер. Алматы: «Жазушы» 1995. – 202 б.
2. Ғарифолла Есім. Қазақ философиясының тарихы. – Алматы, 2006. – 216 б.
3. Абайдың ғылым жайындағы танымынан // Журнал Шәкәрім. – 2006. – №2 (02). – С. 32-33.
4. Абай. Қара сөздер. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2015. – 124 б.

References:

1. *Abaj Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy. II-shi tom olender, audarmalar. Pojemalar. Qara sozder.* Almaty: «Zhazushy», **1995**. – 202 b. *(In Kazakh)*
2. Garifolla Esim. *Qazaq filosofijasynyn tarihy.* – Almaty, **2006**. – 216 b. *(In Kazakh)*
3. *Abajdyn gylым zhajyndagy tanyminan // Zhurnal Shakarim.* – 2006. – №2(02). – S. 32-33. *(In Kazakh)*
4. Abaj. *Qara sozder.* – Almaty: «Oner» baspasy, 2015. – 124 b. *(In Kazakh)*